

אכילה ושתייה 'לשיעורין' בתשעה באב לחיילים בפעילות מבצעית

הרב אביהוד שורץ, רס"ן / עוזר הרב הראשי לצה"ל

א. פתיחה - השאלה ההלכתית ופסיקתו של הגר"ש גורן

הפעילות המבצעית של צה"ל מתקיימת בכל ימות השנה, לרבות שבתות, מועדים וימי תענית. מאליה מתעוררת שאלת חיוב התענית לחיילים העוסקים בפעילות מבצעית. ייחודיות שאלה זו בכך, שהמקורות בתלמוד ובדברי הראשונים מתמקדים בתענית לחולה, דהיינו למי שאם לא יתענה עלול לבוא לידי סכנה או חולי, ואילו חייל בפעילות מבצעית בדרך כלל אינו מצוי בסכנה אישית, אלא שקיים חשש שהתענית תיפגע בעירנותו וביכולתו לבצע את משימתו. כלומר, תענית לחייל אינה מסכנת את חייו שלו, אך עלולה לסכן את חייהם של אחרים התלויים בכך שהוא יבצע את משימתו ויעמוד על משמרתו (אמנם לעיתים קיים גם חשש שיתייבש או יסתכן כתוצאה מן התענית, אך רבים המקרים שבהם הוא עצמו אינו בסכנה, וכל החשש הוא לפגיעה בהצלחת משימתו).

אפשר, שמבחינה זו דומה חייל לאישה מינקת: היא עצמה בריאה לחלוטין, ואולם קיים חשש שהתענית תפגע ביכולתה להיניק את בנה, וממילא תביא אותו - ולא אותה - לידי סכנה. ובכך, אף היא נדרשת לאכול, במצבים מסויימים, כדי להבטיח את שלומם של אחרים, ולא את שלומה שלה עצמה. בדברינו דלהלן נתייחס גם להשוואה זו.

על כל פנים, ברור שבמצבים מסויימים נדרש החייל לאכול ולשתות כדי שיוכל לבצע את משימתו בעירנות ובאחריות. במאמר זה נבקש לברר האם חייל האוכל ושותה בתשעה באב נדרש להקפיד על אכילה או שתייה פחות מכשיעור. שאלה זו הובאה בפניו של האלוף הרב שלמה גורן זצ"ל, והוא הכריע בה לחומרה, שחיילים בפעילות בט"ש אכן יאכלו וישתו פחות מכשיעור. בקבצי "הלכה כסידרה" שהתפרסמו במשך השנים, התקבלה הנחייתו זו של הרב גורן, והפסיקה היתה לאכול ולשתות מפחות מכשיעור. מדיניות זו שונתה בספר תורת המחנה שיצא לאור זה מכבר, ובו קבענו:

"חייל העוסק בפעילות מבצעית בתשעה באב אינו צריך להקפיד על אכילה ושתייה לשיעורין, מלבד לדעת המחמירים בדבר".

הקפדנו להזכיר את דעת הרב גורן, אך הדגשנו שמדובר על חומרה בלבד, והעיקר להלכה

הוא שאין חובה להקפיד על אכילה ושתייה לשיעורין. הכרעה זו תוסבר, בעזרת ה', בדברים דלהלן.

ב. מקור דין אכילה ושתייה לשיעורין

שנינו בברייתא במסכת כריתות²:

”התירו לה לעוברת לאכול פחות מכשיעור, מפני הסכנה”.

ופירש רבינו גרשום מאור הגולה שם: ”התירו לעוברת שהריחה ביום הכיפורים לאכל פחות פחות מכשיעור כותבת מפני הסכנה שלא תפיל”.

אף שבין הראשונים בכריתות שם היו שפירשו את הברייתא בעניין אחר³, הרי שעצם המסקנה העולה מדברי הגמרא ומדברי רבינו גרשום מוסכמת לכולי עלמא, וכדרך שלמדנו גם בברייתא במסכת יומא⁴:

”תנו רבנן: מי שאחזו בולמוס - מאכילין אותו הקל הקל”.

וכתב הרא”ש שם⁵:

”התירו לה לעוברת לאכול פחות פחות מכשיעור כדי שלא יצטרף לכזית בכדי אכילת פרס וכן כתב בעל הלכות. ונראה שאף בחולה עושין כך כדי להקל מעליו מאיסור כרת ומלקות לאיסור בלבד”.

הרמב”ם לא הזכיר את החובה לאכילת ”הקל הקל תחילה” או ”פחות פחות מכשיעור” בהלכות שבייתת העשור ביחס ליום הכיפורים, אלא שנה בסתמא שחולה שיש בו סכנה רשאי לאכול ביום הכיפורים. עם זאת, בהלכות מאכלות אסורות⁶ הזכיר הרמב”ם את דין ”הקל הקל תחילה”, וכאמור הגאונים והראשונים נקטו כדבר פשוט שחובת אכילה פחות מכשיעור מהווה אף היא חלק מהוראה זו של אכילת ”הקל הקל תחילה”. אגב יש להזכיר, שבקריית ספר על הרמב”ם⁷ העיר: ”וכן כל מי שמסוכן מאכילין אותו דברים אסורים ונראה דהא דאמרינן מאכילין הקל קל תחילה לא הוי אלא מדרבנן דמדאורייתא אין לך דבר חמור שעומד בפני פקוח נפש”. פוסקי דורנו עסקו⁸ בהרחבה בדברי הקרית ספר הללו, ואף כרכו בינם וביין שאלת ”הותרה” ו”דחוויה” בפיקוח נפש, ואין כאן המקום להרחיב בכך.

2 יג ע”א.

3 ראה רש”י ותוספות שם, לעניין אכילת מאכלים שנטמאו טומאת אוכלין.

4 פג ע”א.

5 יומא פרק ח סימן יג.

6 פרק יד הלכה טז.

7 מאכלות אסורות, שם.

8 שו”ת מנחת שלמה חלק א סימן ז, שו”ת יחוה דעת חלק ד סימן ל.

הלכה למעשה, דין "פחות פחות משיעור" באכילה ביום הכיפורים נפסק בפשטות ובלא מחלוקת בטור ובשולחן ערוך⁹:

"כשמאכילין את העוברות או את החולה, מאכילין אותם מעט מעט כדי שלא יצטרף לשיעור".

אמנם גם הרא"ש וגם השולחן ערוך מזהירים, שלא לנקוט בדרך זו כאשר קיים אפילו ספק שמא הדבר עלול לפגוע בכריאותו של החולה:

"ואם אמדוהו שאין השיעורים הללו מספיקים לו, או שהחולה אומר כן, או שנסתפקו בדבר, מאכילים ומשקים אותו כל צרכו (מיד)".

גם במציאות הצבאית, אם חייל היה שרוי בתענית ביום הכיפורים, והוא הוקפץ לפעילות מבצעית דחופה, ברור שעליו לשתות ולאכול כל צרכו כדי שיוכל לבצע את משימתו. אך חייל היודע מראש שהוא נדרש לאכילה ולשתייה במהלך יום הכיפורים, אכן מחוייב לאכול ולשתות לשיעורין. הרבנות הצבאית אף מספקת ערכות של "שתייה לשיעורין", המיועדות לחיילים בפעילות מבצעית.

ג. מחלוקת האחרונים בדין שיעורין בתשעה באב

הדיון הנ"ל בש"ס, בראשונים ובשולחן ערוך עוסק בחולה ביום הכיפורים. בנוגע לשאר תעניות, לא מצינו בדברי הראשונים התייחסות מפורשת לסוגיית אכילה ושתייה לשיעורין, אך הפוסקים האחרונים דנו בכך בהרחבה.

למדנו בגמרא בפסחים¹⁰: "דרש רבא: עוברות ומניקות מתענות ומשלימות בו, כדרך שמתענות ומשלימות ביום הכיפורים". מפורש בגמרא שדין תשעה באב כדין יום הכיפורים לעניין מעוברות ומניקות. יתר על כן, בגמרא במסכת תענית¹¹ נאמר: "תניא אידך: רבן שמעון בן גמליאל אומר: כל האוכל ושותה בתשעה באב - כאילו אוכל ושותה ביום הכיפורים".

עם זאת, הראשונים סבורים שבנוגע לחולה, יש הבדל מהותי בין יום הכיפורים ובין תשעה באב. הרמב"ן¹² מסביר: "אלא מיהו חיה כל שלשים יום וכן חולה שהוא צריך אין צריכין אומד אלא מאכילין אותן דבמקום חולי לא גזור רבנן".

9 אורח חיים תריח סעיפים ז-ח.

10 נד ע"ב.

11 ל ע"ב.

12 תורת האדם, עניין אבלות ישנה, אות קז.

אם כן, אין צורך ב"פיקוח נפש" כדי להתיר לאכול ולשתות, ודי בכך שמדובר על חולי. כך נפסק גם בשולחן ערוך¹³:

"עוברות ומיניקות מתענות בט' באב כדרך שמתענות ומשלימות ביום כפור ... חיה כל שלשים יום, וכן חולה שהוא צריך לאכול, אין צריך אומד אלא מאכילין אותו מיד, דבמקום חולי לא גזרו רבנן. הגה: ומיהו נוהגין להתענות כל זמן שאין להם צער גדול שהיה לחוש לסכנה, והמיקל לא הפסיד".

כאמור, אין בפסיקה זו, או בדברי הראשונים, התייחסות לשאלה האם כאשר אותו חולה אוכל בתשעה באב עליו לאכול פחות מכשיעור; וכלל גדול בדין לימדנו בעל בית מאיר¹⁴: "נוח לי יותר ללמוד מסתימת ראשונים מפירושן של אחרונים". אף על פי כן, כמה מגדולי האחרונים אכן נקטו שאף האוכל ושותה בתשעה באב נדרש לנקוט בדרך של פחות מכשיעור, וכדלהלן.

בשו"ת חתם סופר¹⁵ מספר שבשנת תקע"א הוא חש ברע, ונאלץ לשתות בתשעה באב מפאת חוליו. החתם סופר מתחבט באריכות האם במצב דברים זה יוכל לעלות לתורה בשחרית ובמנחה. תוך כדי הדיון מעיר החתם סופר:

"והלא לא הותר לו אלא כדי צרכו וחיותו ואם די לו בשתיה לא יאכל, ואם די לו באכילה פעם אחת לא יאכל ב' פעמים, ולא יותר ממה שצריך".

החתם סופר מדגיש שיש צורך לאכול אך ורק במידה הנצרכת לפיקוח נפש, ולא יותר מכך. מדברים אלה הסיק תלמידו הגדול, המהר"ם שיק¹⁶, את המסקנה הבאה:

"וכן מבואר בדברי מרן הגאון בעל חתם סופר בחלק אורח חיים סימן קנ"ז דאי סגי ליה בטעימה או בשתיה מועטת אסור לו לאכול יותר, ועיין שם דאי סגי ליה בפחות משתיית רביעית ובפחות מאכילת כזית ולשהות בנתיים כדי אכילת פרס אסור לו לאכול יותר".

המהר"ם שיק מרחיב את דברי החתם סופר, אף במה שאינו מפורש בדבריו¹⁷: החתם סופר הורה שלא לאכול יותר ממידת הצורך, ושלא לאכול אם ניתן להסתפק בשתייה בלבד. המהר"ם שיק למד מכך, שראוי לאכול ולשתות פחות מכשיעור. מסברה, ניתן היה לחלק ולומר שכאשר חולה נדרש לשתות, הוא רשאי לשתות כרגיל ובלא שיעורין; אלא

13 אורח חיים תקנ"ד סעיפים ה-ו.

14 אורח חיים תמ"ג סעיף ב.

15 אור"ח סימן קנ"ז.

16 סימן רפט.

17 וכבר עמד בזה בשו"ת שבט הלוי חלק ד סימן נו.

שאם האכילה לא נחוצה לו, או שבהמשך היום השתפר מצבו והוא התחזק, אין לו היתר להוסיף ולאכול ולשתות במה שאינו נצרך לרפואתו, והוא אף מחוייב להצטער עם הציבור. אך כאמור המהר"ם שיק בוודאי נתן דעתו על חילוק זה, ולא קיבל אותו, ועל כן הסיק להלכה שנדרשת אכילה ושתייה לשיעורין בתשעה באב, כמו ביום הכיפורים.

תשובתו של המהר"ם שיק עוסקת בנושא שכתבו עליו כל גדולי הפוסקים במאתיים וחמישים השנים האחרונות, בדבר ההנחיות לתענית בתשעה באב וביום הכיפורים כאשר קיים חשש להתפרצות מגפת הכולירע ("חולי רע" בלשון הפוסקים). בשו"ת דברי נחמיה¹⁸ דן אף הוא בעניין זה, וגם הוא מסיק שנכון לשתות לשיעורין בתשעה באב. הוא מצטט חידוש זה מאדמו"ר בעל "צמח צדק" מחב"ד, שכתב לו:

"ואף על פי כן במקום שאין המחלה בחזקה ח"ו, נראה שיאכל פחות מככותבת בכדי אכילת פרס, וכן בשתייה כמו שנתבארו השיעורים בשולחן ערוך סימן תרי"ח, דכך יש להורות כן לשואל בתשעה באב שבזה לא נעקר התענית לגמרי, ורחמנא ליבא בעי".

בעל דברי נחמיה עצמו מסכים לפסק זה, והשדי חמד¹⁹ העתיק את דבריו, אך מכנה אותם "המצאה". ונראה שכוונת השדי חמד, שאכן מדובר על חידוש ייחודי לבעל הצמח צדק, שלא מצאנו בדברי הפוסקים שקדמו לו. זאת ועוד, נראה שהצמח צדק עצמו הבין שמדובר על חומרה שלא מן הדין, ועל כן הדגיש ש"רחמנא ליבא בעי".

שני דורות לאחר המהר"ם שיק והדברי נחמיה, העיד על עצמו גם הרב חנוך הניך אייגש הי"ד²⁰ שאף הוא נהג הלכה למעשה ושתה פחות מכשיעור כאשר היה חולה בתשעה באב:

"וזכורני כשהייתי חולה בתשעה באב והיה קשה עלי התענית נהגתי בעצמי לאכול פחות פחות מכשיעור כדי שלא אהיה מאבד תענית של אותו יום שהיא מדברי קבלה, וחמור כשל יום הכיפורים".

כמו החתם סופר, גם המרחשת עוסק בעניין העלייה לתורה למי שאינו מתענה, והוא סבור ששתייה לשיעורין פותרת עניין זה. אך חשוב לציין שאת עצם החובה לשתות לשיעורין הוא קיבל על עצמו בלי קשר לקריאת התורה, אלא מצד חומרת תשעה באב שהוא כיום הכיפורים.

18 חלק א סימנים מ-ב; לרבי נחמיה הלוי גיזנבורג, מחסידי חב"ד וכן דורו של המהר"ם שיק, הציטוט מסימן מא.

19 כרך א, אסופת דינים, מערכת בין המצרים, סימן ב אות א.

20 בעל ספר "המרחשת" ומגדולי רבני ליטא בין מלחמות העולם, שעלה בסערה השמימה בשנות השואה.

הביאור הלכה²¹ ציטט מספר פתחי עולם²² את פסק הצמח צדק הנ"ל, שכאשר קיים חשש להתפרצות כולירע, יאכלו וישתו פחות מכשיעור ו"רחמנא ליבא בעי".

לעומת פוסקים אלה, היו מגדולי האחרונים שלא קיבלו את הדרישה לאכול לשיעורין בתשעה באב. החיד"א²³ מצטט מספר מזבח אדמה, שקדם כמאה שנים לצמח צדק ולמהר"ם שיק, וכתב:

"חולה שנתרפא אך חלוש מאוד, אינו צריך אומד, ואם הוא מצטער הרבה וחושש שיחזור חוליו - יאכל ואינו צריך שיעור רק שלא יאכל מעדנים". כך קבע בנחרצות גם ערוך השולחן²⁴: "פחות מכשיעור לא שייך בט"ב שהוא מדרבנן".

בדעה זו נקטו רוב פוסקי הדור האחרון, וביניהם: הגר"ע יוסף, הגר"שז אויערבך, הגר"ש ואזנר, הגרא"י ולדנברג, הגרב"צ אבא שאול, שו"ת צמח יהודה, הגר"א וייס, הגר"י יוסף, ועוד²⁵.

ד. ביאור המחלוקת

דומני, שניתן להציע דרכים שונות לביאור המחלוקת בין האחרונים, והן עשויות להשפיע גם על שאלתנו ביחס לחיילים בפעילות מבצעית.

א. מידת חסידות. לעניות דעתי, הדרך הפשוטה ביותר בביאור הסוגיה היא, שאכן אין חובה לאכול לשיעורין בתשעה באב, משום שהדבר לא נזכר באף מקום בראשונים ובשולחן ערוך. אותם אחרונים שנקטו לאכול ולשתות לשיעורין, אמרו את דבריהם כחומרה בעלמא. הגר"ע יוסף²⁶ ביאר באופן זה את דברי בעל ספר המרחשת: "ומה שהחמיר על עצמו הגאון בעל מרחשת כשהיה חולה בט"ב באב, לאכול פחות פחות מכשיעור, מדת חסידות הוא לגברא רבה דכוותיה".

אם אכן מדובר על מידת חסידות בעלמא, מסתבר שלא נכון יהיה לחייב בכך חיילים העוסקים בפעילות מבצעית, ובתשעה באב הם יוכלו לאכול ולשתות כדרכם.

21 תקנד סעיף ו ד"ה 'דבמקום חולי'.

22 בעל הפתחי עולם הוא רבי דובער קרסיק, שהיה מגדולי הרבנים בחסידות חב"ד בתקופת אדמו"ר מוהר"ש, בדור שלאחר נשיאתו של בעל הצמח צדק.

23 מחזיק ברכה, קונטרס אחרון לסימן תקנד אות א.

24 אור"ח תקנד סעיף ז.

25 שו"ת יביע אומר אורח חיים חלק י סימן לט, נשמת אברהם, תקנד א; וראה להלן מספר "הצבא כהלכה", שו"ת שבט הלוי חלק ד סימן נו, חלק ט סימן קלא, חלק י סימן פא, שו"ת ציץ אליעזר חלק י סימן כה פרק טז, שו"ת אור לציון חלק ג סימן כט הערה ה, שו"ת צמח יהודה חלק ג סימן כא אות ד, קובץ דרכי הוראה בענייני בין המצרים, ילקוט יוסף - ארבע תעניות סימן תקנ סעיף נה, ראה פסקי תשובות, תקנד אות ט.

26 יביע אומר, שם.

ב. מעמדו ההלכתי של תשעה באב. הבאנו לעיל את דברי ערוך השולחן, שנקט בפשטות רבה שאין חיוב אכילה ושתייה לשיעורין בתשעה באב משום שמדובר על דין דרבנן. לעומתו, בעל המרחשת מעיד על עצמו שהחמיר משום שתשעה באב הינו "מדברי קבלה". שאלת מעמדם של ארבעת הצומות בכלל, ותשעה באב בפרט, היא שאלה מורכבת, הקשורה לביאור הסוגיה במסכת ראש השנה²⁷ בעניין "קיבלו עלייהו" ותוקף החיוב להתענות בזמן הזה. מלשונם של ערוך השולחן והמרחשת ניתן היה להסיק שנחלקו בשאלה זו: האם תשעה באב אינו אלא דין דרבנן, שניתן להקל בו; או שמא מדובר על חיוב מדברי קבלה, שראוי להחמיר בו כפי שמחמירים ביום כיפורים.

ג. אופי התענית בתשעה באב. בסיגנון שונה מעט מן הביאור הקודם, ניתן להציע שמחלוקת האחרונים קשורה לאופי התענית בתשעה באב. לעיל ציטטנו את דברי הגמרא במסכת תענית, שם קבעו חז"ל שהאוכל בתשעה באב כאוכל ביום הכיפורים. ביום הכיפורים יש לא רק איסור אכילה, אלא גם מצות עשה לשבות מאכילה ושתייה, כמבואר ברמב"ם בתחילת הלכות שביתת העשור. ובכן, הפוסקים המחמירים סבורים, שאף אם הותר לחולה לאכול ולשתות בתשעה באב, מוטב שלא יבטל לחלוטין את מצות השביתה מאכילה, וינהג כדרך שנוהג ביום הכיפורים; ואילו הפוסקים המקלים סבורים, שבתשעה באב אין כלל מצות תענית שכזאת, אלא חיוב צער ועינוי בעלמא, שאיננו חל הלכה למעשה כאשר מדובר על חולה. כך ביאר זאת הגר"א וייס²⁸:

"ועיין בספר שמירת שבת כהלכתה (פרק ל"ט הערה קט"ו) שהביא משמיה דמרנא הגרש"ז אויערבך לחדש, דשמא עניין אכילת פחות פחות מכשיעור משום מצות עשה דעינוי הוא, דאף דחצי שיעור אסור מן התורה, מכל מקום כל שלא אכל כשיעור לא ביטל למצות העינוי. והנה אם כנים הדברים, אין זה ענין אלא ביום הכיפורים בלבד, ולא בתשעה באב, דלא נצטוינו בו במצות עשה דעינוי נפש".

גם כאן, נראה שאם אמנם כך פני הדברים, הרי שהגישה הפשוטה יותר להלכה היא שאין מצות עינוי בתשעה באב, וממילא אין גם חובת אכילה ושתייה לשיעורין, כפי שמסיק לדינא הגר"א וייס שם.

ד. הבחנה בין חולה, ובין בריא שלא יחלה. כפי שראינו לעיל, הרמב"ן ובעקבותיו שאר הראשונים והפוסקים, קבעו שב"מקום חולי לא גזור רבנן", ועל כן נקטו שכלל לא מוטל חיוב

27 יח ע"ב.

28 בקובץ הנ"ל, עמוד צו, וכעין זה פלפל גם הגר"מ שטרנבוך במאמרו "איזה חולה פטור מצום תשעה באב", בתוך: כתב העת אורייתא, כרך יד, ומצוי גם במאגר כתבי העת בפרויקט השו"ת.

תענית על החולה. הגר"מ שטרנבוך²⁹ העיר על כך בשם הגר"ח והגרי"ז מבריסק: "ופירש הגר"ח מבריסק זצ"ל דבמקום שלא גזרו צום, גם אם יצום לא קיים מצות צום דת"ב שלא גזרו עליו". ומסופר שפעם היה חולה שביקש להחמיר על עצמו ולהתענות בתשעה באב, והגרי"ז מבריסק העיר לו שעליו לקבל תענית יחיד במנחה ביום הקודם, משום שבתענית הציבור הוא איננו מחוייב כלל.

אלא, שייתכן שניסוח זה נכון רק ביחס למי שאכן חלה בפועל (ואפילו בחולי שאין בו סכנה). דברי הצמח צדק, שהועתקו בשו"ת דברי נחמיה, בשדי חמד, בפתחי עולם ובביאור הלכה עוסקים באכילה ושתייה שמטרתן למנוע התפרצות של מגפת הכולירע. ניתן להציע, שיש לחלק בין חולה, שהותר לו לאכול כרגיל ולא חייבוהו באכילת פחות מכשיעור, ובין מי שהינו בריא לחלוטין, אלא שהוא אוכל כדי שלא יחלה.

שניים מגדולי הדור אכן התלבטו ביחס לסברה זו. הגר"ע יוסף³⁰ דן בדברי הביאור הלכה, וכתב על כך:

"ולכן בכדי לעשות היכר שלא ישתכח צום ט' באב לגמרי יעצו לאכול רק ביותר מכדי אכילת פרס.

ועוד שהרי עדיין אינם חולים כלל, לכן החמירו בזה".

על פי הסברו הראשון של הגרע"י, החומרה כאן נוגעת למצב מיוחד שבו עיר שלמה אינה מתענה מחשש להתפרצות המגפה, ועל כן הנהגה טובה היא כדי שלא תשתכח התענית שלפחות יאכלו לשיעורין. אם כך, מדובר על חומרה בעלמא, ולא על חיוב עקרוני. ברם, על פי הסברו השני, מי שאינו חולה, ואוכל ושותה רק כדי שלא יחלה בעתיד, כלל לא נאמר עליו הדין שאיננו מחוייב בתענית, ולגביו ראוי שאכן יאכל וישתה לשיעורין. הגרע"י אינו מכריע בין שני הביאורים.

התלבטות דומה ביחס לדברי הביאור הלכה מצאנו גם בדברי הגר"ש ואזנר³¹:

"לפי דעתי העניה לא כ' כן אלא במקום מחלה הנ"ל שכידוע הי' נעקר כל התענית לגמרי ע"י שהתירו לכל הקהל לאכול ביום ט"ב, וא"כ יש עקירת תענית חמורה לזה כדי לעשות היכר לתענית שלא תשתכח תורת ט"ב לגמרי יעץ לאכול רק ביותר מכדי אכילת פרס.

29 שו"ת תשובות והנהגות חלק ד סימן קל.

30 יביע אומר שם, וכן בנו בילקוט יוסף שם.

31 שו"ת שבט הלוי חלק ד סימן נו.

ועוד, דעדיין אינם חולים כלל, והעצה לאכול רק מפני שמניעת האכילה יכול להמשיך המחלה עליו בזה ודאי מסתבר להחמיר כנ"ל, לא כן בשכבר נחלה במחלה אפי' אין בו סכנה שבמקום חולה לא גזרו רבנן".

גם כאן, על פי הסברו הראשון מדובר על עצה טובה לזכר התענית, בעוד שעל פי הסברו השני מדובר על חיוב גמור מעיקר הדין, שכן מדובר על מניעת מחלה עתידית. מלשונו נראה שנטה לאפשרות השנייה, ואמנם כך פירש במקום אחר³²:

"ודברי הפתחי עולם שהביא הבה"ל ענין אחר הוא בחולי הקולרע ר"ל שאוכלים הבריאים רק למנוע, ומש"כ הבה"ל שם שיש כן ליעץ למי ששואל בט' באב לאכל זה אינו מעיקר הדין, רק בגדר מה טוב אם אפשר שלא לעקור התענית לגמרי וכעין דברי ח"ס הנ"ל".

מבואר כאן רק החילוק שבין מי שכבר חולה, ולדידו אכילה לשיעורין היא חומרה בעלמא, ובין בריא האוכל למנוע מחלה, שאכן מחוייב לאכול לשיעורין.

בניגוד לביאורים הקודמים, ביאור זה רלוונטי מאוד גם לחיילים. ראשית, כפי שצויין בפתח הדברים, חייל איננו חולה, אלא בריא לחלוטין, והוא אוכל ושותה רק כדי שלא יחלש, ויוכל לבצע את משימתו הביטחונית. אם כך, הוא קרוב בעניינו לאותם אלה שנאלצו לאכול ולשתות בעת החשש למגפת הכולירע, ועל כן ראוי שיאכל וישתה לשיעורין. ואמנם, בילקוט יוסף³³ כתב:

"אדם בריא הזקוק לאכול ביום התענית כדי שלא יחלה - נכון שיאכל פחות פחות מכשיעור, וזה מצוי ביום שרב בחיילים שמוכרחים לעמוד על המשמר במקום פתוח"³⁴.

וציין לשו"ת אור לציון³⁵ שכתב אף הוא:

"שאלה. חיילים המשרתים במקומות חמים מאוד, כגון במדבר סיני או בבקעת הירדן, כיצד ינהגו לענין תענית תשעה באב. תשובה. אם יש חשש לאיבוד נוזלים והתייבשות, מותרים לשתות מים אף בלא לשים דבר מר במים. וישתו לסירוגין פחות מכשיעור אם די להם בכך, דהיינו שישוהו כשש - שבע דקות בין לגימה ללגימה".

32 שו"ת שבט הלוי חלק ט סימן קלא.

33 ארבע תעניות סימן תקנ סעיף נו.

34 ועיין עוד בדבריו לעיל שם, סימן תקנ סעיף יג, לעניין החלפת שמירה ביום צום עם חייל שלא מתענה, ואף בנידונו שם הזכיר את עניין השתייה לשיעורין.

35 חלק ג סימן כט אות י.

בנוסף על כך, בדרך כלל חייל איננו נמצא לבדו, אלא כחלק ממסגרת גדולה יותר. גם כאן, היה מקום לומר שכדי שלא תשתכח תורת התענית מכולם, ראוי שיאכלו וישתו לשיעורין, וכך יזכרו שהיום תשעה באב, ויתנו דעתם על אבלות החורבן.

אמנם, בשולי הדברים יש להעיר, כפי שציינו כבר בפתח הדברים, שלכאורה מצאנו דוגמה נוספת למי שמצד עצמו הוא בריא, אך הוא שותה למען אחרים – המינקת. בגמרא נקבע בפירוש שמעוברות ומיניקות מתענות ומשלימות בתשעה באב, ואף על פי כן הפוסקים העירו שישנם מצבים שונים שבהם המינקת אכן נדרשת לשתות בתשעה באב, ולעיתים גם ביום הכיפורים, כדי לא לסכן את התינוק. על פי החילוק הנ"ל, מינקת בוודאי נדרשת לשתות לשיעורין גם בתשעה באב, משום שהיא מצד עצמה בריאה ושלימה. ואמנם אף על פי כן, הגר"ע יוסף בתשובתו הנ"ל קבע: "וגם המינקת שאוכלת כדי שלא יחסר לה חלב להניק יכולה לאכול כרגיל, וא"צ לאכול פחות פחות מכשיעור".

ונראה שהבין, שלמינקת יש אחריות אישית וספציפית לתינוק, ואין מדובר על חשש כללי מהתפרצות מגפה³⁶. דומני, שבהקשר זה חייל דומה יותר למינקת, משום שגם הוא לא שותה רק משיקולים כלליים של חשש ממגפה, אלא כדי לבצע את משימתו הספציפית, ולהבטיח את שלומם וביטחונם של אלה שעליהם הוא מופקד.

ה. סיכום ומסקנה

כפי שציינו בפתח הדברים, השאלה שבפנינו כבר הובאה בפני האלוף הרב שלמה גורן זצ"ל, וכך פסק³⁷:

"שאלה: אנו קבוצת חיילים דתיים הנמצאים בתפקידי שמירה בנגב הרחוק. עם התקרב צום ט' באב, התחלנו לחשוב על אפשרות קיום הצום כהלכתו בתנאי החום הגבוה אצלנו. אנא, יורה לנו הרב איך עלינו להתנהג בצום זה של ט' באב הממשמש ובא, בכדי שנוכל להחזיק מעמד. בעיקר תהיה חריפה אצלנו בעיית השתייה בהיותנו בתפקיד בחום הלוהט בחוץ.

תשובה ... כאשר עלול הצום לפגוע בכושר הביצוע של תפקידי הביטחון השוטפים, יש להקל על הצמים ... והנה ביחס ליום הכיפורים נפסק בשולחן ערוך שבחולה שיש בו סכנה מאכילין אותו מקודם מעט מעט פחות משיעור, כדי שלא יצטרף לשיעור אכילה ולשיעור שתיה מן התורה. ורק כאשר אמדוהו שאין זה מספיק לו - מאכילין אותו ומשקין אותו כל צרכו. בנוגע לתשעה באב כתוב בערוך השולחן: "ופחות מכשיעור לא שייך בתשעה באב,

36 וכעין זה ביאר את דבריו בילקוט יוסף - ארבע תעניות, איסור אכילה ושתיה בתשעה באב הערה ג.

37 שו"ת משיב מלחמה חלק ב סימן קמ.

שהוא מדרבנן". ברור שבא להקל שבחולה שאין בו סכנה שהתירו לו לאכול בתשעה באב אינו זקוק לפחות מכשיעור, כי מותר לו לאכול לפי צרכו מיד, ללא הגבלת שיעורים. אבל כל שמתעורר ספק אם חייב מישהו לצום בתשעה באב, ופחות מכשיעור יפתור לו את הבעיה, אפשר בהחלט להשתמש בעצה זו, כדי להימנע מצד אחד מחשש התייבשות, ומאידך יחשב לו כאילו צם; משום שבפחות מכשיעור שתיה כל 8 דקות, אפשר למנוע כל חשש של מחלה, או התייבשות. כן מצינו מפורש בספר "פתחי עולם" המובא בביאור הלכה ... ואל נא נולזל בעצה זו, מאחר ואפשר על פיה להחזיק מעמד איתן בצום בכל מצב שהוא, הן מבחינת הכמות, והן מבחינת הזמן. ומרוויחים בזה שעדיין אין בכך משום הפרת הצום בעיקרו.

כעת לשאלה עצמה. לאור כל הביטוי כאן יש להתחיל את הלילה והיום בצום מלא, תוך מגמה למלא גם את תפקידי הביטחון באופן מלא. רק כאשר ירגיש מישהו מהחיילים חולשה כזו, שאין בכוחו להמשיך במילוי תפקידו תוך כדי הצום, ינסה לשתות פחות מכשיעור כל 8 דקות, ואם הוא זקוק לאכול בכדי שיוכל להמשיך בתפקידו, יאכל פחות משיעור כל 8 דקות. ובזה, יוכל בוודאי לגמור את הצום, מבלי להפר את חוקיו באופן מלא. אבל בקיץ בנגב או בעמק יריחו, שקיים שם חשש להתייבשות מבלי שמרגישים בכך מראש, מותר לחייל בתפקיד לשתות מיד ביום פחות מכשיעור.

אבל אם גם זה לא מועיל, ואינו יכול להבטיח את מילוי תפקידו הביטחוני - מותר לו לאכול ולשתות, והכל תלוי בהרגשת האדם עצמו ובמצב הביטחוני במקום".

הרב גורן לא נכנס לדין במכלול הסברות שהצענו, והוא מדגיש את חשיבות קיום התענית ואי הפרתה בעזרת אכילת פחות מכשיעור (ביאורו זה דומה לביאור השלישי שהצענו לעיל, אך כבר הסברנו שפשטות דברי הפוסקים שמצות עינוי קיימת רק ביום הכיפורים, ולא בתשעה באב).

אך כפי שהוראנו לדעת, פוסקים רבים הורו כדבר פשוט לחלוטין שאין חובת אכילה ושתייה לשיעורין בתשעה באב. בספר הצבא כהלכה³⁸ אף כתב להדיא:

"מלשון השולחן ערוך משמע שכלל לא גזרו את הצום לחולה שאין בו סכנה, וממילא אין דין של אכילה "פחות פחות מכשיעור" גם ביחס לתשעה באב ... ושמעתי מהגרש"ז אויערבך, שבחולה גם בתשעה באב אין דין של אכילה "פחות פחות מהשיעור", וכן הבנתי מדברי הגר"ש פישר שליט"א.

אלא שבספר פתחי עולם כתב, שבמקרה שיש חשש שאם לא יאכל וישתה עלול להדבק במחלת חולירע, יאכל וישתה פחות מכשיעור, בדומה ליום הכיפורים. הדברים הנ"ל הובאו בביאור הלכה ... שמעתי מהגרש"ז אויערבך, שהוא מסתפק האם לדמות את המקרה של חיילים בתנאי שרב וכדומה, למקרה שדיבר עליו הפתחי עולם, ולכן הכריע הגרש"ז שלעניין שתייה כשחייבים לשתות אין דין פחות פחות מכשיעור, אבל אם האכילה אינה דרושה למניעת הסכנה - אין לאכול".

אם כן, גם הגרש"ז הסתפק בשאלה זו בדבר הדימיון, או אי-הדימיון, בין נידון מגפת הכולירע ובין חיילים בפעילות מבצעית, ומסקנתו לדינא היתה שאין חיוב לאכול ולשתות לשיעורין. דברי הגרש"ז הללו, בצירוף העובדה שאכן רוב הפוסקים קבעו בסתמא כי בכל מצב שבו הותר לאכול ולשתות בתשעה באב לא חייבו לאכול ולשתות לשיעורין, הובילו אותנו למסקנה שהובאה בפתח הדברים, ולפיה אין להורות לחיילים לאכול ולשתות לשיעורין בתשעה באב, אלא כל חייל הנדרש לשמירה על עירנות וכוננות, יאכל וישתה כדרכו. ואף שמכלל ספק לא יצאנו, ובוודאי שהמחמיר כדברי הרב גורן והאור לציון תבוא עליו ברכה, אך היות שהדעה הרווחת היא שמדובר על איסור דרבנן בלבד, ככל כהאי גוונא שומעים להקל, ומאפשרים לחיילים העוסקים בפעילות מבצעית או מצויים בכוננות לאכול ולשתות, כדי שיוכלו להתמיד במלאכתם.